

परकीय प्रवाशांची वर्णने: फ्रान्सिस बर्नियर, निकोलाव मनूची :

मुघल कालखंडात अनेक परकीय प्रवासी भारतात येवून गेले. यातील अनेक प्रवासी मुघल दरबारात नोकरीस राहिले तर काहींनी मुघल दरबाराला भेट दिली. या प्रवाशांनी आपल्या वास्तव्याच्या काळात तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विषया संबंधी आपली निरक्षणे नोंदवून ठेवलेली होती. ही सर्व माहिती भारतात अथवा आपल्या मायदेशी गेल्यानंतर ती सविस्तर शब्द केलेली आहे. त्यांचे हे प्रवास वृत्तांत मध्यकालीन भारताचे एक समकालीन साधन म्हणून महत्वाचे आहे.

१) फ्रान्सिस बर्नियरचे पूर्व चरित्र :

बर्नियर हा फ्रेंच डॉक्टर होता. त्याचा जन्म पश्चिम फ्रान्समधील 'अंजू' प्रांतामधील इथे या गावी शेतकरी कुटुंबात त्याचा जन्म झाला. बालपणीच तो अनाथ झाल्याने त्याचे पालनपोषण चुलत्याने केले. पॅरिसमध्ये आपले शिक्षण चालू केले. शेपेल नावाचा श्रीमंत मित्राच्या माध्यमातून त्याची मोठ-मोठ्या व्यक्तीशी त्याचा परिचय झाला, यातूनच त्याचा डिअरपण या फ्रेंच राजदूताच्या तो संपर्कात आला. सन १६४७ पासून त्याचा युरोपप्रवास सुरु झाला. इंग्लंड, जर्मनी, पोलंड इत्यादी देशांना भेटी दिलेल्या होत्या. प्येअर गाऊंदी (१५९२-१६५७) या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याच्या मार्गदर्शनाखाली शारीरिक्रिया विज्ञानाची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्याने वैद्यकशास्त्राचा अभ्यास करून एम.डी. ही पदवी संपादन केली (१६५२) व नंतर त्याच वर्षी तो पॅरिसला गेला. वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्याचा पूर्वेकडील देशांचा प्रवास सुरु झाला. त्याने याकाळात पॅलेस्टाईन, इजिप्त, अरेबिया इत्यादी देशांना व शहरांना भेटी दिल्यानंतर तो इजिप्तला मेला (१६५६-५८). त्याला प्लेगच्या आजाराने पछाडल्याने तेथे तो एक वर्ष राहून सन १६५८ मध्ये तो भारतात सुरत येथे आला. मुघल दाराशुकोहच्या पदरी तो होता. दाराशुकोहच्या मृत्युनंतर तो औरंगजेबाच्या काळात मुघल दरबाराशी संबंधित होता. त्याने मुघल दरबारातील वारसा युद्ध प्रत्यक्ष पहिले होते, तो त्याचा साक्षीदार होता. सन १६६४-६५ च्या दरम्यान त्याने बादशाहच्या आदेशानुसार काश्मीरला भेट दिली. याशिवाय त्याने भारतातील सुरत, अहमदाबाद, बंगाल, दिल्ली, गोवळकोंडा, मच्छलीपट्टणम, विजापूर व औरंगाबाद इत्यादी शहरांना भेटी दिल्या. सुरतहून तो १६६८ मध्ये मायदेशी परतण्यासाठी शीराझला (इराण) गेला व मार्सेहून पॅरिसला पोहोचला असावा.

२) प्रवास वृत्तांताच्या उद्देश

मुघल काळातील माहिती मिळणारे एक ऐतिहासिक साधन म्हणून बर्नियरचा प्रवास वृत्तांत महत्वाचा आहे. सन १६६९-७० मध्ये तो पॅरिसला परत गेला. आपल्या 'ट्रॅव्हल इन मुघल एम्पायर' (Travells in the Mughal Empire) नावाने त्याने प्रवासाचा वृत्तांत त्याने फ्रेंच भाषेत लिहिला आहे. भारतातील प्रवासवृत्तांची सर्व तयारी केली आणि फ्रान्सच्या राजाकडे छपाईची परवानगी मागितली (१६७०). २५ एप्रिल १६७० रोजी त्यास परवानगी प्राप्त झाली व त्याने १३ प्रवास वृत्तांत ऑगस्ट रोजी प्रकाशित केला. बर्नियरने आपला प्रवास वृत्तांत लिहिण्याचा मुख्य उद्देश भारत व्यापारासाठी किती महत्वाचा देश आहे हे सांगण्याचा होता. मुबल सैन्याची माहिती आणि वर्णन करून त्याला फ्रेंचांना त्यांच्या पासून असणाऱ्या संभाव्य धोक्याची माहिती द्यायची होती असे इतिहासकार म्हणतात. याशिवाय मुघल राजवैभवाचे वर्णन करून फ्रान्सचा राजा १४ व्या लुईच्या वर टिका करणे हा दुहेरी उद्देश होता.

३) वारसा युद्ध आणि दाराशुकोह

बर्नियर मुघल दरबारातील वारसा युद्धाचा प्रत्यक्ष साक्षीदार होता, शहाजहानच्या मुलांमध्ये चाललेला सत्तासंघर्ष त्याने पाहिलेला होता. त्याने या वारसा युद्धाचे तपशीलवार वर्णन केलेले आहे. बर्नियरला व्यक्तिचित्रणात निपुणता होती. त्याने दिलेल्या वर्णनातून असे दिसून येते की व्यक्तींची पात्रे आणि सवयी समजून घेण्यास व त्याचा अभ्यास करण्यास त्याला विशेष रस होता. त्याने त्या काळातील सर्व महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या व्यक्तिरेखा रेखाटली आहे. शहाजहान, दाराशुकोह, मुराद, जहानारा बेगम बरोबरच औरंगजेबाच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल माहिती दिलेली आहे. थोरला मुलगा दाराशुकोह बद्दल त्यांनी लिहिले आहे, दारामध्ये चांगल्या गुणांची कमतरता नव्हती आणि ते अत्यंत उदार होते, परंतु स्वतः बद्दलचे त्यांचे खूप उच्च मत होते. आपल्या मनाच्या ज्याने त्याला सल्ला देण्याचा प्रयत्न केला आणि वास्तविक परिस्थितीबद्दल जागरूक केले. म्हणूनच त्याच्या सामर्थ्याने तो सर्व काही करू शकतो असा त्याचा विश्वास होता. तो लोकांशी अत्यंत गंभीरपणे वागत असे, मित्रांनी देखील त्याच्या भावाच्या कटाच्या गोष्टी आणि युक्तीविषयी त्याला जागरूक केले नाही. त्याचप्रमाणे दाराचा कट्टर प्रतिस्पर्धी औरंगजेब बद्दल बर्नियर यांनी दिलेली टिप्पणी अतिशय रंजक आहे. तो लिहितो की, औरंगजेबमध्ये डारियस सारखे सौजन्य आणि कुशल बागणूक नव्हती. परंतु त्याच्याकडे निर्णय घेण्याची अद्भूत क्षमता होती आणि त्याचे सहाय्यक आणि वैशिष्ट्ये निवडण्यात त्याची दृष्टी खूप उत्सुक होती. तो गंभीर आहे, आपल्या कल्पना आणि योजना गुप्त ठेवण्यासाठी त्याच्या कौशल्यात आणि गुप्ततेत तो खूप हुशार होता. औरंगजेबाने दाराशुकोहाला ज्या प्रकारे मारले त्याचे वर्णन करताना तो लिहितो की, मुघल शहजादा दाराशुकोहाला फाशी देण्यापूर्वी फाटके कपडे घालून एका मरतुकड्या हत्तीवर साखळदंडात पाय घालून दिल्लीच्या

रस्त्यावर फिरवण्यात आले. दाराच्या या दुर्दशेने काही लोक खूप हळहळले. दाराशुकोहाला गलिच्छ कपडे घालून उघड्या हत्तीवर बसविण्यात आले व संपूर्ण शहरातून त्याची धिंड काढली. हे दृश्य दिल्लीची जनता मोठ्या दुःखाने पाहत होती, पण दारास मदत करण्यास कोणी धजावले नाही. दाराला विश्वासघाताने पकडून देणाऱ्या मलिक जीवनला जनता शिव्यांचा वर्षाव करित होती. दाराशुकोहच्या हत्येबद्दल बर्नियरने लिहिले आहे की. दाराचा असा शेवट झालेला ऐकून जिकडे तिकडे लोक मोठ्या दुःखाने विलाप करू लागले, जणू काय आपलाच कोणी आप्त गेला अशाप्रकारे पुरुष, बायका, मुले सर्व शोकसागरात बुडून गेली.

४) मनसबदारी व जहागिरदारी पद्धती :

बर्नियरने आपल्या प्रवास वृत्तांतात जहागिरदारी व्यवस्थेची माहिती देतानालिहितो कि, या व्यवस्थेत खूप मोठा अत्याचार होत होता, जहागिरदार प्रदेशात करवसुलीचा ठेका घेत आणि शेतकऱ्यांचे प्रचंड आर्थिक शोषण करत. जहागिरदारांचे भूसुधारणेकडे अजिबात लक्ष नसल्याने शेतीचे उत्पन्न घटले. शेतकऱ्यांवर जुलूम वाढला ही परिस्थिती मुघलांच्या -हासाला कारणीभूत ठरली असे तो नमूद करतो. बर्नियरने मनसबदारी प्रथेची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. ही पद्धती सर्व प्रथम अकबर बादशाहाने सुरु केली, औरंगजेबाच्या काळापर्यंत या प्रथेने अतिशय वाईट स्वरूप धारण केले. मनसबदार व बादशाहाच्या संबंधाबद्दल तो लिहितो की, नजराणा अथवा भेटी दिल्याशिवाय तुमचे कोणतेही काम होणार नाही. मनसबदार आपल्या विलासी जीवनशैलीमुळे कर्जबाजारी व भिकारी कसे झाले याची माहिती नमूद करतो. आपले चैनी विलासी जीवन जागता यावे यासाठी ते रयतेवर कसे अत्याचार करत हेही त्याने नमूद केले आहे.

५) व्यापार आणि व्यापारी :

बर्नियरने आग्रा व दिल्ली मधील श्रीमंत व्यापाऱ्यांच्या प्रशस्त व उत्कृष्ट बाधकामाच्या निवासस्थानांचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. सामान्य व्यापारी आपल्या दुकानांच्या वरच असलेल्या घरामध्ये राहत होते, पण ही घरे सुद्धा आतून बऱ्यापैकी प्रशस्त असल्याचे त्याने लिहिले आहे. आपल्या प्रवासादरम्यान त्याने भारतातील विविध प्रसिद्ध शहरांना भेटी दिलेल्या होत्या. उदा. आग्रा, गोवळकोंडा, विजापूर, औरंगाबाद, सुरत, अहमदाबाद इत्यादी अनेक शहरांचा यामध्ये समावेश होता. ही शहरे म्हणजे मुळात वैभवशाली उद्योग व व्यापाराची केंद्रे होती. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये आयातीपेक्षा निर्यातच जास्त आहे. त्यामुळे परदेशातून सोने व चांदीची मोठ्या प्रमाणावर आवक होते. समृद्ध निर्यातीमुळे भारत हा वैभवशाली देश झालेला आहे. बर्नियर आपल्या नृतांत रस्त्यांची स्थिती, चलन व्यवस्था, वाहतुकीची साधने, आयात-निर्यातीमधील वस्तू इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

६) सामाजिक जीवन :

बर्नियरने ज्या घटना प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेल्या होत्या त्या जशाच्या तशा लिहून ठेवलेल्या आहेत. मुघलकालीन भारताच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्थितीच्या माहितीसाठी त्याचा ग्रंथ उपयुक्त ठरतो. तत्कालीन भारतातील सती प्रथा, अत्यविधी, ज्योतिष, धार्मिक सण, समारंभ, वेशभूषा व मनोरंजन इत्यादी बाबींवर त्याचे लिखाण अत्यंत उपयोगी पडणारे आहे. हिंदूंच्या जातसंस्थेबाबत बर्नियर लिहितो की, युरोपमधील गुलामगिरी पद्धती सारखा हा अनुभव होता. भारतामध्ये जन्म व व्यवसायावरून भेद केला जातो. याबाबत तो आश्चर्य व्यक्त करतो. स्वतःच्या जातीतच वैवाहिक संबंध ठेवतात. भारतीय समाजात कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेचा भरणा असून शिक्षणावर धर्माचा पगडा आहे. इथल्या बाजारात मोठ्या संख्येने भविष्यवाले बसलेले असतात असे तो आवर्जून नमूद करतो. या भविष्यवाल्याकडे सर्व स्तरातील व्यक्ती येतात. तो प्रथम त्यांच्याकडून सर्व माहिती ऐकून घेतो आणि नंतर गृहताऱ्याची भीती दाखवतो. भारतातील सन १६६६ च्या सूर्य ग्रहणाची माहिती देवून भारत आणि फ्रान्स मधील परंपरांची तुलना केलेली आहे. फ्रान्स मध्ये जगाचा अंत म्हणून याकडे येथील लोक पाहतात आणि घरात लपून बसतात तर भारतातील लोक नदीच्या पाण्यात डुबकी मारता ग्रहण संपल्या नंतर लोक नवीन वस्त्र परिधान करतात असे तो नमूद करतो.

भारताच्या तत्कालीन परिस्थिती विषयी बर्नियर लिहितो की, लोकांना कायद्याची माहिती नव्हती असे नाही, तर उच्चपदस्थ सरकारी अधिकारी वर्ग त्यांची उपेक्षा करित होता. प्रांतीय सुभेदार दुर्वर्तनी, जुलमी व महत्वाकांक्षी होते. प्रजा औदासिन्य व निराशेने ग्रासलेली होती. शेतकऱ्यांची परिस्थिती अत्यंत वाईट होती. मेलेल्या व्यक्तीची संपत्ती सरकार जप्त करी. साम्राज्याची शासन यंत्रणा मुघल सम्राटाच्या मर्जीवर अवलंबून होती. तो कोणालाही उच्चपदावर चढवू शके, तर कोणालाही खाली खेचू शके. दरबाराची शानशौकत ठेवण्यासाठी व प्रजेचे दमन करण्यासाठी ठेवलेल्या विशाल सैन्यामुळे देशाचे दिवाळे निघाले होते. प्रजेच्या कष्टांचे वर्णन करावयास शब्द अपुरे पडतात.

७) मुघल दरबार :

बर्नियरने आपल्या वृत्तांतामध्ये मुघल बादशाहाचा दरबारी थाटमाट, दरबारी रीतीरिवाज, दरबाराचे वैभव, ऐश्वर्यपूर्ण दरबारी शिष्टाचार इत्यादी बाबत तपशीलवार माहिती दिलेली आहे.

८) शाहजहान बादशहाचे पराक्रम :

बर्नियर शहाजहान बादशहाच्या पराक्रमाबद्दल विस्तृत चर्चा करताना दिसतो. शहाजहानने केलेल्या विविध युद्धांबद्दल त्याने तपशीलवार वर्णन केलेले असून परमपूरचे युद्ध, सामुगढ युद्ध, खनवाच्या युद्धाची माहिती दिलेली आहे.

९) मुघलकालीन लष्करी व्यवस्था :

मुघलकालीन लष्करी इतिहास समजून घेण्यासाठी बर्नियरचा प्रवास वृतांत महत्वाचे साधन आहे. मुघलकालीन लष्करी व्यवस्थेबद्दल बरीच माहिती प्राप्त होते, उदा. लष्कराचे संघटन, रचना, सैन्य, हत्यारे पायदळ, तोफखाना, वैशिष्ट्य इत्यादीची माहिती मिळते. रजपुत राजाचे सैन्य, मनसबदारांचे सैन्य म सैन्य, जमिनदाराचे सैन्य कसे होते, ते मुघल बादशहाला ते सैन्य कसे मदत करत असे, याबरोबरच मुघल बुद्ध रचनेसंबंधी माहिती मिळते.

१०) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या बद्दलचे आकलन :

बर्नियरच्या प्रवास वृत्तांतात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चित्र असून तो महाराजांबद्दल सार्वभौमसत शासकांच्या रूपाने शिवाजी महाराज आपले अधिकार गाजवित असे लिहितो. मुघल सम्राट आणि विश सुलतानांच्या धमक्यांची तो कधीच तमा बाळगीत नसे असे नमूद केले आहे. शिवाजी महाराजांच्या सुरत- लुटीविषयी तसेच शाहीस्तेखानाबरील हल्ला व आग्राहून सुटका यासंबंधी बर्नियरने लिखाण केले आहे.

११) शाही कारखाने :

बर्नियरने मुगलकालीन विविध शाही कारखान्यांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. भारतीय वेशभूषेने प्रभावित झालेला होता, कपड्यावरील भरत कामाचे त्याला विशेष आकर्षण होते. वस्त्रोद्योगाची त् तपशीलवार माहिती देताना त्याला तो कारखाना असे म्हणतो. यामध्ये अनेक कलाकार, कारागीर काम करतात त्यांच्यावर एक अधिकारी देखरेख करीत असतो. कारखान्यामध्ये रेशमी, मलमलीचे अतिशय सुंदर कापड त होते. हे कापड जगातील महाग कपड्यामध्ये गणले जाते.

१२) दिल्ली आणि आग्रा मधील उन्हाळा :

बर्नियरने दिल्ली आणि आग्रा या दोन शहरांची भरपूर स्तुती केलेली आहे. या शहरांची तो युरोप शहरांच्या बरोबर करतो. भारतात उन्हाळा भरपूर असल्याने येथील घरे मात्र युरोप मधील घरापेक्षा बनव वेगळी आहेत. त्याच बरोबर तो युरोप आणि भारतातील भौगोलिक वातावरणाची तुलना करतो. उन्हाळा असल्याने इथले राजे सुद्धा चप्पल वापरतात, मोजे (स्वॉक्स) वापरत नाहीत असे तो नमूद करतो. येथे उ जास्त असून इथले लोक उन्हापासून बचाव करण्यासाठी विविध प्रकारच्या युक्त्या वापरतात. येथील लोक लिंगू पाणी पितात आणि एका हाताचा पंखा वापरतात. याशिवाय दिल्ली या शहराच्या नियोजनाचेही वर्णन केलेले आहे. येथील नगरचना, रूंद रस्ते, भव्य इमारती, विविध बाजार व दुकाने इत्यादीची माहिती देवून येथील आर्थिक विषमतेबद्दल चर्चा करतो. या शहरांच्या हस्तकला उद्योगाविषयी त्यांनी महत्त्वपूर्ण सामग्रीचे मूल्यांकन केले आहे.

१३) काश्मीर आणि शाल उद्योग :

बर्नियरने आपल्या प्रवास दरम्यान काश्मीरचा दौरा केलेला होता काश्मीरविषयी बऱ्याच महत्त्वाच्या गोष्टींचे संकलन केले आहे. तेथील शाल उद्योगाचे इथे अतिशय मनोरंजक वर्णन केले आहे. तो लिहितो की, शाल विगणे हा भरतकामाचा एक प्रकार आहे. रेशमी लोकर शालीपेक्षा टोन्ड लोकरपासून बनविलेल्या शाली अधिक मौल्यवान आहेत. या मौल्यवान शाली केवळ श्रीमंत वर्गासाठी बनवल्या जातात. काश्मीर व्यतिरिक्त पटना व लाहोरमध्येही अशा शाली बनवल्या जातात. परंतु त्यांची तुलना काश्मीरच्या शालींशी केली जाऊ शकत नाही.. त्याने काश्मीरच्या निसर्गसंपन्न वैभवाचे बहारदार वर्णन केलेले आहे तेथील बाग-बगीचे, तेथील शाल उद्योगाची मोठ्या प्रमाणात माहिती दिलेली आहे.

१४) सती प्रथा एक कुप्रथा :

बर्नियरने भारतामधील लाहोर, काश्मीर, दिल्ली, आग्रा, बनारस, बंगाल, इत्यादी भागात प्रवास केला होता. त्याच्या प्रवासा दरम्यान हिंदू समाजात प्रचलित असलेला सती प्रथा त्याने पहिली होती आणि या प्रथेला तो अतिशय अमानुष प्रथा आहे असे म्हणतो आणि या प्रथेचे वर्णन करतो.

१५) मुघल जनानखाना :मुगलांच्या हरेम / जनानखान्यातील राजकन्यांच्या दुर्देवी परिस्थितीबद्दल बर्नियरने सविस्तर लिहिले आहे.

मुघल राजकन्यांच्या विवाहाबाबत तो लिहितो की, राजकन्यांचे विवाह होत नाहीत, राजकन्येचा विवाह झाला तर तिचा पती राजकीय सत्ता स्पर्धेत उतरू शकतो आणि त्यापासून धोका होवू शकतो. यासाठीही दक्षता घेत असत.

१६) समालोचन :

बर्नियरची दृष्टी अत्यंत शोधक व कुतूहलपूर्ण होती. त्यांनी विविध क्षेत्रांविषयी महत्त्वाची माहिती संकलित केली आहे, जी ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची आहे. उत्तराधिकार युद्ध, मुघल प्रशासकीय यंत्रणा, महसूल व्यवस्था आणि शेतकऱ्यांचा दर्जा या विषयावर त्यांनी साहित्य संकलित केले आहे. त्यांनी आपले वर्णन अत्यंत रंजक पद्धतीने सादर केले आहे. बर्नियरने आपल्या प्रवास वृत्तांतामध्ये मुघल दरबारातील अंतर्गत राजकारण, मुघलांचे वारस युद्ध, शहाजहानची कैद, औरंगजेबाची राजकीय महत्त्वकाक्षा, शाहीखानदाण, रितीरिवाज, नोकर-चाकर व मनसबदारी पद्धतीची सखोल माहिती दिलेली आहे. काश्मीरच्या इतिहासावर त्याने विस्तृत लिखाण केलेले आहे. याशिवाय बर्नियरच्या प्रवास वर्णनात तत्कालीन शेती व्यवस्था, शेतकरी, जमिनीचे प्रकार, सारा पद्धती, वर्गवारी, विविध कृती उत्पादने, व्यापार-उद्योगधंदे, व्यापारी मार्ग, व्यापारी शहरे व केंद्रे, बदरे, याविषयी सर्व इत्यंभूत माहिती नमूद केलेली आहे. यातून तत्कालीन काळातील आर्थिक विषमतेबाबतही आपल्याला माहिती मिळते. एकाच वेळी प्रचंड श्रीमंत आणि प्रचंड दारिद्र्य हे भारताचे वास्तव होते हेही तो सांगतो. याशिवाय तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांची अतिशय महत्त्वपूर्ण माहिती आपल्या वर्णनात तो नमूद करतो. फ्रान्सिस बर्नियरने आपल्या प्रवास वर्णनात छ. शिवाजी महाराजांचे चित्र दिलेले आहे. बर्नियर हो पेशाने डॉक्टर होता. उच्चशिक्षित असल्याने त्याच्यावर कोणत्याही प्रकारचा दबाव नव्हता. त्यामुळे त्याने आपले लिखाण मुक्तपणे केलेले दिसते. बर्नियरचे निरीक्षण अतिशय तटस्थ, निरपेक्ष स्वरूपाचे असल्याने इतिहासाचे एक समकालीन आणि विश्वसनीय साधन म्हणून त्याकडे पाहता येईल.

ब) निकोलाय मनुची: (१६३९-१७१७)

१) निकोलाय मनुची पूर्वचरित्र

१७ व्या शतकात भारतात आलेला मनुची हा इटालियन प्रवासी होता. त्याचा जन्म सन १६३९ मध्ये इटाली मधील व्हेनिस येथे झाला असावा. लहानपणापासून त्याला जग पाहण्याची इच्छा असल्याने वयाच्या येथे पोहोचला. १४ व्या वर्षी त्याने आपली देश सोडला. व्हेनिस बंदरामधून स्मिन या शहराकडे जाणाऱ्या एका जहाजावर लपून बसला. लॉर्ड बेलोमॉट या इंग्रज सरदाराने त्याला आपल्या नोकरीत घेतले, त्याच्या बरोबर आशिया मायनरवरून तो पर्शियामध्ये पोहोचला. पुढे त्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'सीहॉर्स' या जहाजातून त्याने तुर्कस्तान, इराणमधून सागरी प्रवास केला. सन १६५६ मध्ये वयाच्या १७ व्या वर्षी तो : सुरत तेथून तो बन्हाणपूर, ग्वाल्हेर, धोलपूर मार्गे आम्याला पोहोचला. काही काळ त्याने दाराशुकोहकडे तोफखान्यावर अधिकारी म्हणून नोकरी होती. पुढे तो शहाआलमकडे त्याचा खाजगी डॉक्टर म्हणूनही काम करित होता. नंतर तो मिर्झाराजा जयसिंगाकडे नोकरीस राहिला. निकोलाय मनुची याने दाराची विशेष मर्जी संपादन केली. तसेच त्यांच्याकडून अनेक सवलती प्राप्त करून घेतल्या. मनुचीने पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्यातर्फे मुघलांकडे व मराठ्यांच्याकडे राजदूताची जबाबदारी पार पाडलेली होती. त्याला फार्सी व उर्दू भाषांचे तसेच मुघल दरबारातील रितीरिवाजाचे चांगले ज्ञान होते. औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेत तो सहभागी झालेला होता. या दरम्यान त्याने भारतातील अनेक ठिकाणांना भेटी दिल्या होत्या. सन १६५६ ते सन १७१७ पर्यंत तो भारतातच वास्तव्यास होता व सन १७१७ मध्ये त्याचा भारतात मृत्यू झाला...

२) स्टोरिया-डो-मोगोरचे लिखाण :

निकोलाय मनुचीचा दाराशुकोह, मिर्झाराजा जयसिंग, औरंगजेब बादशहा, पोर्तुगीज व इंग्रजी घनिष्ट संबंध आला. या सत्ताधिकांबरोबर त्याला आलेले अनुभव, ऐकलेल्या व पाहिलेल्या घटनांची त्याने 'स्टोरिया-डो भोगोर' (Storia-Do-Mogor) या आपल्या प्रवास वर्णनात त्याने भारतातील अनेक घडामोडींचा इतिवृत्तांत नमूद केलेला आहे. मद्रासमधील वास्तव्यात त्याने आपल्या बहुविध आठवणी फ्रेंच व पोर्तुगीज भाषात लिहून काढल्या आणि चार विभागांत प्रसिद्ध करण्यासाठी त्या पॅरिसला पाठविल्या. त्याच्या या मूळ पुस्तकाचा काही भाग फ्रेंच, इटालियन तर काही भाग पोर्तुगीज भाषेत लिहिला आहे. निकोलायच्या प्रवास वृत्तांताचे विल्यम आयर्बिन याने पहिल्यादा सन १९०७ मध्ये 'अ पेपीस ऑफ मुघल इंडिया' या नावाने इंग्रजी भाषांतर केले आहे. या भाषांतराचे ४ खंड असून दोन हजार पाने आहेत. 'अ पेपीस ऑफ मुघल इंडिया' या ग्रंथाचे सन १९७४ मध्ये मराठीत भाषांतर सारांश स्वरूपात ज. स. चौबळ यानी 'असे होते मोगल' या शीर्षकाने प्रसिद्ध केले. मुघल व मराठ्यांचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी हा एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे.

३) स्टोरिया डोमोगोर

निकोलाय मनुचीच्या ग्रंथावरून भारतातील १७ व्या शतकातील तत्कालीन इतिहास समजण्यास मदत होते. याचा काही भाग आणि इटालियन भाषेमध्ये लिहिला आहे. मनुची या ग्रंथामध्ये वास्तव आणि काल्पनिक अशा दोन्ही घटनांची सरमिसळ केलेली आहे. मनुचीने आपल्या ग्रंथाची विभागणी पुढील पाच भागात केलेली दिसते.

- १) शहाजहानची राजवट ते औरंगजेब बादशहाचे राज्यारोहण
- २) औरंगजेब बादशहाचे राज्यारोहण ते सन १७०० पर्यंतचा कालखंड
- ३) मुघलांची राज्य व्यवस्था
- ४) औरंगजेब बादशहाची दक्षिण मोहीम
- ५) औरंगजेब बादशहाच्या राजवटीचा शेवटचा कालखंड व राजपुत्र शाहाआलम पर्यंतची माहिती..

४) दक्षिणेतील महत्वाच्या घडामोडी :

मनुचीने किरतसिंगा मार्फत मिर्झाराजा जयसिंहाशी ओळख करून घेतली. सन १६६४ मध्ये जयसिंहाची दक्षिणेमध्ये नेमणूक झाली तेव्हा तो जयसिंहाबरोबर दक्षिणेत आला. पुरंदरच्या युद्धाच्या दरम्यान मिर्झाराजा जयसिंहाच्या तळावर असताना त्याची आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांची भेट झाल्याचे त्याने नमूद केले आहे. जयसिंहाच्या विजापूरवरील मोहिमेत तो सहभागी होता. सन १६८२-८३ मध्ये छत्रपती संभाजी महाराजानी पोर्तुगीजांना कैचीत पकडले तेव्हा गोव्याच्या गव्हर्नरने मनुचीला मराठ्याकडे वकिल म्हणून पाठवले होते. औरंगजेबाच्या दक्षिण स्वारीच्या वेळी मुघलांच्या युद्धाना कंटाळून तो मद्रास येथील फोर्ट सेंट जॉर्ज येथे पोहोचला आणि तेथेच स्थायिक झाला. तेथे त्याने वैद्यकीय व्यवसाय पुन्हा सुरू केला. या व्यवसायामुळे त्याला भारतभर प्रवास करता आला. मद्रासच्या गव्हर्नरने मद्रास येथील थॉमस क्लार्कची सर्व संपत्ती, त्याचे घर व बाग त्यास देऊन त्याचा सन्मान केला. मद्रासचा तत्कालीन गव्हर्नर थॉमस पीट याचा मनुचीवर खूप विश्वास होता, त्याने मनुचीकडे बरीच कामे सोपवली होती असे दिसते.

५) मुघल साम्राज्य :

मनुचीने मुघल साम्राज्याबद्दल जे अनुभवले त्याबद्दल म्हणतो की, मी जे काही पाहिले आणि अनुभवले त्यावरून मी निश्चितपणे म्हणू शकतो की, मोगलसत्ता नाहीशी करून सर्व साम्राज्य ताब्यात घेणे हे सहज शक्य आहे. त्यासाठी हव्या आहेत फक्त ३० हजार युरोपियन शिपायांचे सैन्य आणि कार्यक्षम सेनाधिकारी त्यांना मोठे विजेते होण्याचे श्रेय मिळू शकेल.

६) सामाजिक जीवन :

निकोलाय मनुची भारतात प्रवास करत असताना त्याला चोरानी लुटल्याचे वर्णन केलेले आहे. भारतातील सामाजिक रूढी-परंपरा, विवाह, जातीसंस्था, सतीप्रथा, शेतकरी, समाज, शहरे, सुरत लूट, जिझिया कर, जकात, मुघल साम्राज्यातील खाणी, मुघल साम्राज्यातील किल्ले, महसूल, स्त्रियांची वस्त्रे, अलंकार, मनोरंजन इत्यादीबाबत त्याने विस्तृत माहिती त्याच्या ग्रंथात दिलेली आहे.

७) मराठ्यांच्या बद्दलची माहिती

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना मनुची म्हणतो, शिवाजीने आपला स्वामी म्हणजे विजापूरचा बादशाहाच्या विरुद्ध बंड केले. त्याने अनेक लढाया मारल्या आणि चोहीकडे मुलूख उध्वस्त केला. केवळ तलवारीच्या बळावर त्याने आपला मार्ग आक्रमिला, सत्ता आणि शक्ती संपादन केली. हिंदुस्थानात एक नवीन राज्यच निर्माण केले. मोगल बादशाहा म्हणजे केवढा बलिष्ठ, पण त्यालाही त्याने क्षणाचीही विश्रांती लाभू दिली नाही. औरंगजेबाने कित्येक राज्ये जिंकली आणि राजे धरले पण हे मराठ्यांचे राज्य औरंगजेबाला जबरदस्त ठरले. या मराठी राज्याच्या पायी औरंगजेबाला आपली राजधानी सोडावी लागली आणि गेली एकोणीस वर्षे त्याला छावणीत आपले दिवस काढावे लागत आहेत. मनुचीने आपल्या ग्रंथात मराठ्यांच्या वर्चस्वाबद्दल पुढील गौरव उद्गार काढले आहेत, मराठ्यांचे इतके सरदार आहेत. बरे, वरून त्यांना कोणी मार्गदर्शन करणारा आहे असेही नाही. इतके असूनही ते मोगलांशी सतत लढत आहेत. ही लक्षात ठेवण्या सारखी गोष्ट आहे. साम्राज्याच्या विविध भागात ते सतत आक्रमणे करीत असतात आणि बरीच संपत्ती हस्तगत करतात. त्यांच्या या यशाचे कारण मला एकच दिसते आणि ते म्हणजे इतकी वर्षे सतत चालत आलेली त्यांच्या सरदारामधील एकी होय

८) औरंगजेब बादशहाचे वर्णन

मनुचीने औरंगजेब बादशहाच्या सत्पुरुष व साधेपणाचे वर्णन केलेले आहे. एकेदिवशी रात्री बादशाहा प्रार्थना करण्यास उठला. हातपाय धुतल्याखेरीज प्रार्थना करणे हे पाप आहे, असे मुसलमान लोक मानतात. म्हणून हातपाय धुण्याकरिता पाणी आणण्यासाठी बादशाहाने

एका सेवकाला जागे केले. झोपेतून पुरता जागा न झालेला तो सेबक अडखळून बादशाहाच्या अंगावर कोलमडला. बादशाहा आणि नोकर दोघेही खाली कोसळले. भीतीने गांगरून गेलेले तो नोकर बादशाहाच्या बाजूस सापडला. बादशाहाने ते पाहिले. तो नोकराजवळ जाऊन त्यास सौम्यपणे म्हणाला, अरे मी तर तुझ्याच सारखा माणूस. मला का भितोस? भीती बाळगावी परमेश्वराची, त्याचा अपराध करू नये. ऊठ भिऊनकोस. ही विलक्षण गोष्ट तेथील लोकांना समजली तेव्हा त्यासर्वांना बादशाहाच्या साधेपणाची खात्री पटली असे तो वर्णन करतो.

९) समालोचन :

पोर्तुगीज, फ्रेंच व इटालीयन भाषेत त्याने हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. भारत भ्रमणात त्याने जे ऐकले, पाहिले व अनुभवले त्याचे चित्रण आपल्या लिखाणात केलेले आहे. यातील मुस्लिम राजवटीचा प्रारंभिक इतिहास बाजार गप्पावर आधारित आहे. अनेक गोष्टी ऐकीव असल्याने त्याच्या तारखा आणि वर्ष चुकलेले आहे. हे जरी खरे असले तरी त्याच्या या ग्रंथावरून तत्कालीन मुघल कालखंडाच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक पौरस्थितीबद्दल फार समर्पक माहिती मिळते. धार्मिक बाबी विषयीचे त्याचे लिखाण पाल्हाळीक असून ते वास्तवतेने व काल्पनिकतेने भरलेले आहे. काही अपवाद वगळता त्याच्या ग्रंथातील स्थल-कालाचे तपशील आणि विधाने ऐतिहासिक दृष्ट्या विश्वास ठेवण्यायोग्य वाटतात.